

Демченко Тамара (Чернігів)

РЕЦЕНЗІЯ НА ВИДАННЯ
«Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років
Свідчення. У двох книгах /
Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев,
відповідальний редактор В. Смолій. — К.: ВД «КАЛИТА»,
2009. — Кн. перша. — 936 с.; Кн. друга. — 920 с.»

У 2010 р. виповнилося двадцять років від часу оприлюднення результатів дослідження, яке, на нашу думку, не отримало належної оцінки української громадськості. Йдеться про так званий вашингтонський тритомник свідчень людей, які пережили голодомор (Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933: Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Ed. for the Commiss. by J.E.Mace and L.Heretz. — Washington, D.C.: U.S. G.P.O., 1990. — 3 vols.). 2008 року ці документи вийшли друком в Україні під назвою «Великий голод в Україні 1932–1933 років. У IV т.»: до свідчень очевидців — емігрантів з України, зібраних впродовж 1983–1984 рр. для Комісії Конгресу США, додався Звіт Конгресово-президентської Комісії США про голод в Україні. Це була вдала спроба зробити доступним для всієї читаючої і мислячої України перший системний корпус свідчень про голод, зібраний і опрацьований згідно з вимогами перспективного наукового методу «усна історія».

Безпосереднім наступником вищеназваної традиції стало видання, підготовлене фундаторами Асоціації дослідників голодоморів в Україні авторами-упорядниками Володимиром Маняком і Лідією Коваленко-Маняк: «1933–й: Голод: Народна Книга–Меморіал / Київ: Радянський письменник, 1991. — 584 с.»

Рецензоване видання, що побачило світ у 2009 р., є логічним продовженням праці американських та українських дослідників голодомору 1932–1933 років в Україні саме шляхом «усної історії». Ініціатор створення книг — автор-упорядник Олександра Веселова.

На титулі обох книг три грифи: Асоціації дослідників голодоморів в Україні, Фондації українського геноциду й Інституту історії України Національної академії наук України. До складу редколегії видання увійшли Станіслав Кульчицький, Левко Лук'яненко, Василь Марочко, Микола Міщенко, Олександра Веселова, Олександр Нікілев, Валерій Смолій (відповідальний редактор).

З американським зібранням ці книги поєднує принцип упорядкування свідчень — не територіальний, як загалом прийнято в Україні, а персональний, згідно з алфавітним порядком прізвищ чи імен, в разі, коли респонденти не хотіли називати своє прізвище, свідків. Самі упорядники вважають, що це демократичний принцип «рівноправ'я та поваги до кожної особистості» (Кн.1, С.31). Безумовно, що кожен із принципів відбору та впорядкування свідчень має свої плюси й мінуси. Але в цьому випадку ми маємо змогу не прив'язуватися до тієї чи іншої області, а оцінити масштаби трагедії в рамках усієї України. Достовірність спогадів підтверджується кількісно (ми нарахували 1368 осіб, котрі свідчили про пережите, або в інший спосіб висловили своє ставлення до подій 1932–1933 рр.), і вказівкою на географічне розташування того чи іншого села чи міста, інколи декількох місцевостей, які, проте, не виходять за межі УСРР. Люди згадували про лихоліття у рідному краї, горе, що спіткало їхню родину, близьких, сусідів, але в сукупності виявилось, що подібні речі існували скрізь.

Як укладався цей збірник? Очевидна заслуга в його появі активістів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Дякуючи їхнім зусиллям, упродовж тривалого часу накопичувалися свідчення, дані добровільно небайдужими до минулого та майбутнього свого й нащадків людей — мешканців сіл та міст України. Деякі спогади писалися задовго до перебудови і зберігалися в родині по смерті респондента. Значна частина свідчень була подана у вигляді листів, зокрема, вміщено лист, адресований В. Маняку (Кн.1, С.737–738). Частина свідчень була надрукована у центральних газетах національно-демократичного спрямування чи місцевій пресі. Складається враження, що чимало представників насамперед з числа сільської інтелігенції, не чекаючи на офіційний дозвіл і вказівки зверху, а керуючись власним сумлінням, почуттям відповідальності перед нащадками, збирали спогади, записували те, що самі пам'ятали. Один з респондентів — учитель з Дніпропетровщини — так образно обґрунтував своє бажання зафіксувати свої спомини: «Я не побудував палаців, не зробив наукових відкриттів, не бачив виверження вулканів і спустошуючих землетрусів, а страхіття голоду і війн пережив, то хай хоч це залишиться слідом мого сумного життя» (Кн.1, С.456). Можна стверджувати, що й інші свідки свідомо чи підсвідомо керувалися такими ж почуттями, коли заходжувалися ворушити минуле. Чудово, що до рецензованих книг увійшли й матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «Голодомор 1932–1933 років — геноцид

сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать», яка відбулася у листопаді 2003 р. у Києві. Тим самим упорядники підкреслили наступність поколінь.

Квантитативний аналіз оприлюднених свідчень дає уявлення про тих, хто став респондентом опитувань, автором дописів і кореспондентом місцевої преси, дозволив опублікувати мемуари. Із 1255 авторів 360 не вказали року народження, тому ми будемо оперувати числом 895. Вікова група респондентів від 1885 до 1917 рр. народження склала 269 осіб (30%); 1918 — 1928 рр. відповідно 583 (65%); від 1929 й далі — 43 особи (5%). Звичайно, тих, що народилися до 1900 р. було небагато — 9 осіб. Переважна більшість у першій віковій групі люди, котрі народилися у 1909 — 1917 рр.

Якраз ці дані є переконливим доказом, що й в Україні вдалося «ухопити» й зафіксувати розповіді людей, які на час колективізації, розкуркулення, «хлібовикачки», голодомору, були дорослими і змогли, опираючись на життєвий досвід, показати, як ламали хребет українському селу, змушуючи його до невлавних і неприйнятних для більшості селян методів господарювання, показати страждання очима дорослих або юнаків та дівчат. Т. Якименко (1906 р. народження, жив на Київщині) був одним із тих, кого «призначили для репресій». Він утік з дому, але хату й подвір'я розграбувала «група на чолі з московським уповноваженим». Мати залишилася в пустій хаті й незабаром померла (Кн.2, С.866). Читаючи спогади, бачиш обличчя по-старечому беззахисних, мудрих, просвітлених своїми стражданнями останніх живих свідків великої, немилосердно жорстокої історії ХХ століття. На схилі віку для них відкрилася вся глибина наруги над людьми, яким відмовляли навіть у гідному похованні. «Збирали по хатах померлих, кидали в бричку; викопували яму, скидали померлих туди і заривали їх», — ці спогади В. Шубенко, 1913 р. народження, із села на Дніпропетровщині (Кн.2, С.823), як рефрен, повторюються у багатьох свідченнях, роздумах, вболіваннях і звучать як вирок комуністичній тоталітарній системі.

Найбільша група респондентів — тодішні діти й підлітки, чиє дитинство було затьмарене страшними подіями — арештом чи загибеллю батьків, пошуками шматка хліба чи чогось їстівного, спостереженнями за вмираючими родичами й сусідами, усвідомленням неминучості власної смерті, страхом перед людоїдами, крадіями, довічними образами на злочинні дії активістів, влади. Багатьом судилося розпрощатися з усією ріднею і доживати віку самотиною.

Чимало людей розповідали про страхіття геноциду зі слів батьків, дідусів і бабусь. Як виявилось, системі не вдалося остаточно знищити

зв'язок поколінь — у багатьох родинах десятиліттями жили перекази про ті страшні роки. Привертають увагу також поетичні твори, щоденникові записи. У другій книзі вміщені фрагменти із щоденників Петра Панча за 1933–й рік. Так трапилося, що у червні того року письменник перебував у с. Пирого на Полтавщині. Пирогоми тоді там і не пахло. Автор зафіксував смерть безіменної жінки прямо на ріллі, смерть блакитноокого безпритального хлопчика Павлушки, його товариша по нещастю Микити (Кн.2, С.276–277). Здається, наявність голоду мало у кого викликала сумніви, питання ставилося по-іншому: змусити селян вступати до колгоспу будь-якою ціною. Як казав один одноосібник: «В колгосп нам, звичайно, треба йти, бо вже не те, що беруть за горло, а й дірочку в горлі роблять, щоб і дихати вже ніяк було» (Кн.2, С.280).

Значну інформацію для роздумів дає і територіальний вимір свідчень. Виявилося, що переважна їх кількість зафіксувала факти голодування, насильства, масової смертності у Подніпров'ї, тобто, згідно з сучасним адміністративно-територіальним поділом України, якраз у тих областях, що розташовані на правому та лівому берегах великої ріки. Чимало записів зроблено у Дніпропетровській області — близько 20% від загальної кількості свідчень. З одного боку, це свідчить про високу активність інтерв'юєрів саме в цьому краї, але, віддаючи належне усім, хто упродовж багатьох років записував свідчення, варто задуматися: чому тут люди охоче йшли на контакт, розповідали про пережите, коли в інших областях часто відмовлялися від спілкування. Річ у тім, що у Подніпров'ї голод набув воістину жахливих масштабів, відтак пам'ять про нього виявилася особливо тривкою і щемливою. Якщо проаналізувати дані про кількість записів, зроблених у тій чи іншій сучасній області, то виявиться, що лівова їх частка припадає на Київську, Черкаську, Полтавську, Кіровоградську, Дніпропетровську, Запорізьку, Херсонську — 971, або 79,5% від числа тих, хто вказав місцевість, де пережив голод. Звичайно, у визначення теперішньої адміністративної приналежності може вкратися й помилка, бо менш за все респондентів цікавили переділи і перерозподіли населених пунктів у складі областей та районів. Їхньою метою стало донесення правди про пережиті за голодовки муки.

Дніпро для України — це не лише найвизначніший географічний орієнтир, на його берегах розгорталися вузлові події української історії, проходило формування ядра етносу, а згодом й української нації. Отже, виходить, що найсильніший штучний голод був спровокований якраз там, де знаходився центр українського народу. Здається, що вороги знали: Дніпро — серце України, тож і цілилися саме в нього.

Зміст оприлюднених свідчень, як і слід було сподіватися, є не чим іншим як узагальненою картиною народних страждань, які розтяглися на декілька років, бо люди постійно згадували і колективізацію, і розкуркулення, і безкінечні реквізиції хліба, овочів, інших продуктів, які й призводили до трагічних наслідків у житті тієї чи іншої селянської родини, сіл, і зрештою вилилися в апокаліптичне, поза межами людського розуміння й сприймання винищення хліборобського стану всієї України. Усі ці дії супроводжувалися насильством, грабунком, знущанням над неповинними дітьми, літніми людьми. Тому незалежно від того, є чи нема у свідченнях прямого осуду системи, яка породила цю жорстокість, очевидці сприймають голодомор як злочин проти українського народу. Ця ідея проходить червоною ниткою через усі свідчення, вона об'єднує й прості розповіді сільської бабусі, й насичені роздумами й узагальненнями розлогі свідчення представників української інтелігенції. А. Лисогоря, 1918 р. народження, із Дніпропетровщини, свідчила: «В 1933 р. зробили власті хлібовикачку. В колгосп люди не хотіли йти. Зерно ховали в погребі, закопували в землю. У нашій сім'ї під час голоду 1932–1933 рр. помер батько і троє дітей із десяти. Люди лежали мертві під дворами, ховати їх не було кому, адже самі ходили пухлі» (Кн.1, С.745). У цих рядках власне й викладені головні складники пережитого людом. Свідки, котрі спромоглися отримати освіту, прагнули узагальнити відому їм із власного досвіду і тих розмов, що точилися в селі, інформацію. Перевісник вищеназваної оповідачки Д. Каленик, зазначив, що в його рідному селі на Уманщині напередодні революції 1917 р. нараховувалося 1225 дворів. «За далеко не повними даними в селі повністю вимерло 60% населення, тобто понад 3 тисячі людей, що майже в 16 разів більше загиблих у війну» (Кн.1, С.519). У багатьох розповідях зафіксовано чимало драматичних і трагічних епізодів, кривавих подробиць тогочасного повсякдення.

Колективна пам'ять українського народу зберегла і сльози голодної дитини, і відчай матерів, і божевілля людоїдів, засудила хижу й брутальну природу тодішніх активістів, зафіксувала нещадність влади в цілому та її окремих представників, їхню ворожість до людей, але виокремила й дорогоцінні прояви людяності й милосердя, показала наочну різницю між цінностями фальшивими й ціною шматка хліба.

Заслуговує на увагу та обставина, що упорядники книг зробили вдалу спробу створити колективний портрет зачинателів руху за збирання свідчень, які довгий час залишалися в тіні. Йдеться про рядових цього всенародного руху, бо дякуючи саме їм, була впорядкована не одна збірка

свідчень. В. Артикула (Бережина), 1928 р. народження, згадував: «Записувати імена померлих від голоду в 30-х роках я почав одразу після смерті генсека компартії Л. Брежнєва. Мене залякували, але я на те не звертав уваги. Під час президентства М. Горбачова розпитувати стало вільніше. Мені в цьому згодом допоміг фронтовик війни з німцями Іван Андрійович Коломієць» (Кн.1, С.61). Ці два патріоти посприяли масовому збору свідчень у рідному селі. У рецензованих книгах вміщено 23 свідчення мешканців с. Старі Бабани Уманського району Черкаської області. Завдяки зусиллям ентузіастів (зазвичай, це були сільські вчителі) були проведені опитування у с. Вербки Павлоградського району (14 свідчень) та с-щі Губиниха Дніпропетровської області (15 свідчень), с. Стави Кагарлицького району Київської області (33 свідчення), с. Куковичі Менського району Чернігівської області (15 свідчень). До збірника увійшли також узагальнені блоки інформації про долю сільських мешканців, упорядковані на основі пошукової роботи на місцях. Так, були оприлюднені матеріали І. Городинця — вчителя-пенсіонера із с. Безпальче Драбівського району Черкаської області (Кн.1, с.337–340).

Суттєвою заслугою упорядників текстів є, на нашу думку, спроба вийти за часові рамки і показати ставлення до жертв далекого 1933 р. на початку 1990-х років, коли формувалися принципово нові підходи оцінок до тоталітарного режиму. Виявилось, що це був болісний і суперечливий процес. Інформація, яка міститься у статті Л. Балан (Вінницька обласна вечірня газета, 30 травня 1992 р.) змушує по-новому подивитися на ці події. Йдеться про те, що нові «господарі» села та їхні нащадки не бажали відновлення справедливості й не хотіли повернути законним власникам хату, незаконно відібрану ще у 1930 р. (Кн.1, С.84–90). А це означає, що потреба в оприлюдненні правдивих матеріалів про голодомор була та й залишається гострою.

Варто вказати й на деякі недоліки даного видання, які утруднюють використання матеріалів збірника у дослідницькій роботі. Відомі друковані органи «Голос України», «День», «Освіта України», звичайно, не потребують коментарів, але місто, де видається газета «Перемога» треба було б назвати. Добре було б уніфікувати за можливості й інформацію стосовно інтерв'юєрів, бо у багатьох випадках вказано тільки прізвище особи, яка записала свідчення. Нарешті, розуміючи, що упорядники були вкрай обмежені в обсязі видання, хотілося, щоб у ньому були вміщені й державні документи про вшанування жертв трагедії на різних етапах становлення України як незалежної держави, тоді б чіткіше вимальовувалися перспектива та

історичне значення збирання й оприлюднення усних свідчень про голодомор.

Загалом ця велика й складна праця, на нашу думку, є цілком успішною. Сподіваємося, що рецензовані книги посядуть гідне місце у колі джерел про велику трагедію українського народу — геноцид голодом.

Слід зауважити, що книги підготовлені до друку на громадських засадах безоплатно і безгонорарно, видані виключно завдяки зусиллям О. Веселової — члена Ради Асоціації дослідників голодоморів в Україні та М. Міщенко — голови Фондації українського геноциду.

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ:
ФАКТИ, СУДЖЕННЯ, ПОШУКИ

Міжвідомчий збірник наукових праць

Засновано 1991 р.

Випуск 20

Верстка та оригінал-макет — *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 01.12.2011. Формат 70х100/16
Ум. друк. арк. 27,8. Обл. вид. арк.24,0.
Тираж 300. Зам. 35-2011 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4.